

HUMANIZMUS AKO ŠANCA PREŽIŤ

*Moderný človek a jeho budúcnosť.
(Prednáška z roku 1961)*

6.-11. septembra 1961 sa v Düsseldorfe konal medzinárodný kongres Psychoanalýza a jej ďalší vývoj. Okrem Fromma patrili k jeho iniciátorom mnohí neortodoxní psychoanalytici z Nemecka (predovšetkým W. Schwidder, F. Heigl a F. Riemann z Nemeckej psychoanalytickej spoločnosti), z Holandska (A. J. Westerman-Holstijn), Švajčiarska (H. Binswanger a M. Boss z Dasein analýzy) a Spojených štátov amerických (G. Chrzanowski, H. Stierlin). Pre asi 300 neortodoxných psychoanalytikov mal Fromm odbornú prednášku O základných pozíciách psychoanalýzy, ktorá vyšla v súbornom vydaní jeho diela. Druhá, verejná prednáška sa uskutočnila 6. septembra 1961. Mala názov Moderný človek a jeho budúcnosť. Táto prednáška, ktorá tu po prvýkrát vychádza po nemecky, obsahuje Frommovu diagnózu doby zo začiatku 60-tych rokov, ešte predtým, ako rozvinul pojem nekrofilie. Tento text sa opiera o nahrávku prednášky. Fromm prednášal voľne, nečítal z textov. Kvôli istým jazykovým prehreškom - Fromm mnohé roky neprednášal po nemecky - bolo nevyhnutné text redakčne upraviť.

Hovoriť dnes [v roku 1961] na tému *Moderný človek a jeho budúcnosť* neznamena len pýtať sa, aká bude budúcnosť ľudstva, ale aj položiť si otázku, či bude mať človek vôbec budúcnosť. Táto otázka budúcnosti sa netýka len moderného človeka a jeho civilizácie. Vzhľadom na rastúcu ničivú silu atómových zbraní ide o život človeka na Zemi vôbec. Takúto otázku si musíme kľásť určite po prvýkrát v histórii človeka. Atómová bomba je najakútnejším symptómom choroby modernej spoločnosti.

Čo myslím pod pojmom "moderný" človek? Môžeme pod ním myslieť človeka dneška - t.j. všetkých ľudí 20. storočia. Označením "moderný" môžeme však myslieť aj človeka v západných priemyselných krajinách na rozdiel od ľudí žijúcich v Ázii, Afrike a v neindustrializovaných častiach sveta. Keď kladieme otázku chápania "moderného človeka", ukazuje sa, že sa aj tu po prvýkrát v historickej situácii niečo zmenilo: ľudia v neindustrializovaných krajinách sa čoraz rýchlejšie prispôbujú západnému človeku.

Západný človek exportoval do neindustrializovaných krajín svoju techniku a niektoré idey. Zdá sa, že západ stráca, alebo už stratil, moc nad svetom, ktorú mal po stáročia, vnáša však vývoj Západu do ostatných častí sveta.

Keď hovorím o vývoji Západu, myslím tým v prvom rade západnú techniku a priemysel, ako aj západnú myšlienku historického pokroku a cieľa dejín. Na východe sa na mnohých miestach udomácnili v podobe zvráteného marxizmu a socializmu. K vývoju západu patrí aj nacionalizmus, pomerne mladý západný produkt. Možno sa dnes deje niečo podobné ako vtedy, keď Rím naočkoval kresťanstvo celej pohanskej Európe. Hoci stratil politickú moc, zaštepil svoju kultúru, idey a formy organizácie do cudzej krajiny. Táto krajina bola vtedy v porovnaní s ním ešte primitívnejšia, ako sú dnes neindustrializované krajiny v porovnaní so západom.

a) **Etapy vývoja západného človeka.** Podat' v rámci jednej prednášky celkový prehľad o etapách vývoja západného človeka možno len schematicky a náznakovite, no je to nevyhnutná podmienka pochopenia nasledujúceho textu.

1. Prvá etapa vývoja západného človeka zahŕňa časový úsek od roku 1500 pred Kr. až po začiatok kresťanského letopočtu. Je poznačená výrazným obratom človeka od modloslužby k humanistickému náboženstvu. K svojmu chápaniu modloslužby sa ešte podrobnejšie vrátim, tu chcem len povedať, že pod modloslužbou rozumiem formu hľadania jednoty človeka so svetom, pri ktorej sa človek vracia k prírode, k vlastnej "animálnosti" tým, že sa podrobuje. Podrobuje sa prírode, dielu svojich rúk (vo forme modiel zo zlata a striebra alebo dreva), alebo sa podrobuje iným ľuďom.

Obrat od modloslužby k humanistickému náboženstvu začína asi Echnatonovou náboženskou revolúciou a potom pokračuje Mojžišovými náboženstvom, taoizmom, buddhizmom a klasickou epochou gréckej filozofie. Celý tento vývoj smeruje k vykúpeniu človeka, pri ktorom človek nehľadá novú jednotu regresívne ako v primitívnych náboženstvách totemizmu alebo animizmu, cez prírodných bohov alebo prostredníctvom ním vytvorených modiel, ale tým že kráča vpred a nachádza novú jednotu so svetom v úplnom rozvinutí človeka. Prechodom k humanistickému náboženstvu v priebehu týchto tisícpäťsto rokov, ktoré, historicky vzaté, nie sú ničím viac ako - povedané slovami žalmistu - nočnou strážou, sa završuje prvá etapa vo vývoji k západnému človeku.

2. Druhá etapa odzrkadľuje predstavu historického vykúpenia, ako je obsiahnutá v prorockom mesianizme. Prorocký mesianizmus rozvinul - veľmi zjednodušene povedané - túto ideu: v raji bol ešte človek zjednotený s prírodou, ale nemal - ako zvieratá - vedomie seba samého. Aktom neposlušnosti voči príkazu Boha či svojou schopnosťou povedať nie si človek uvedomuje sám seba a robí prvý krok do slobody. Tu sa začínajú ľudské dejiny. Pôvodná jednota človeka s prírodou je rozbitá. Človek je vyhnaný z raja a dvaja anjeli s ohnivými mečmi mu nedovoľujú vrátiť sa.

V prorocko-mesianistickom chápaní sú dejiny v najplnšom zmysle dejinami spásy sú históriou rozvinutia človeka smerom k ľudskosti, rozvinutia špecificky ľudských vlastností rozumu a lásky. Keď sa človek úplne a naplno rozvinie, nájde novú harmóniu, harmóniu rozvinutého, rozumného, sebauvedomeného, milujúceho individua, ktoré sa znova zjednocuje so svetom, a predsa je sebou samým. Nová harmónia je vlastne tou starou harmóniou, ale na novej úrovni. Je to harmónia, ale predsa celkom iná ako harmónia pred jeho vyhnaním z raja.

3. Z historického hľadiska prenáša kresťanstvo túto novú prorocko-mesianistickú predstavu dejín spásy z Palestíny do Európy. Pritom sa určitým spôsobom mení jeho forma - forma prorocko-mesianistickej predstavy. Najdôležitejšia zmena spočíva v tom, že sa vykúpenie človeka, zmena ľudstva, neodohráva v rámci dejín, ale ich transcenduje. Božie kráľovstvo sa na rozdiel od väčšiny prorokov nechápe v mesianistickom zmysle - totiž ako zmena *tohto* sveta, ale ako nastolenie nového duchovného sveta, ktorý tento svet transcenduje. Napriek tejto zmene je kresťanské učenie o spásе pokračovaním myšlienky prorockého mesianizmu a v tomto zmysle sa odlišuje od iných učení spásy, napríklad od buddhizmu, pretože preň je spása vždy kolektívna, je vykúpením ľudstva, a nielen jednotlivca. Aj keď kresťanské učenie o spásе v rozhodujúcom bode mení

mesianistickú ideu, pretože historické vykúpenie sa v ňom mení na transhistorické, treba zdôrazniť, že dejiny kresťanstva vždy podnecovali historické oslobodenie človeka - najmä v predreformačných a poreformačných kresťanských sektách.

4. Posolstvo evanjelia, radostné posolstvo, sa v histórii vlieva do prúdu katolíckej cirkvi. Tu, v katolíckej cirkvi, sa uskutočňuje spojenie, ktoré malo veľký historický význam: židovská myšlienka spásy prorockého mesianizmu sa spája s gréckou myšlienkou vedy, teórie. Spojenie prorocko-mesianistickej myšlienky spásy s gréckym myslením - filozoficky reprezentovaným Platónom a Aristotelom - utvára čosi nové, čo v Európe dozrieva viac ako tisíc rokov. Toto dozrievanie trvá od zániku pohanského Ríma (v 4. storočí) do konca európskeho stredoveku. Asi na tisíc rokov je Európa ťarchavá grécko-rímskym a kresťansko-židovským dedičstvom. Po tisícich rokoch sa z lona Európy rodí čosi nové: moderná spoločnosť.

5. Moderná spoločnosť sa začína renesanciou. Renesancia sa podľa známej charakteristiky Carla Jakoba Burckhardta vyznačuje objavením individua a prírody. Namiesto objavenia by sme asi mali povedať znovobjavenie, pretože je znovuzrozením mnohého, čo grécka a rímska antika o človeku a prírode vytušila. Renesancia bola i zrodom novej vedy. Ďalej renesancia prijala mesianisticko-prorockú víziu v novej podobe - v podobe utópie. Kým prorocký mesianizmus videl na konci všetkých dní hotovú spoločnosť, dobrú, ľudskú spoločnosť, renesančná utópia vidí dobrú spoločnosť na konci priestoru, niekde na dosiaľ neobjavenej časti Zeme. Tu možno spomenúť utópie Thomasa Mora, ktorý slovo "utópia" pre tento typ vízií vynašiel, Tomáša Campanellu, z Nemcov Valentína Andreäho. Západné myslenie môžeme od renesancie po koniec 19. storočia charakterizovať aj tým, že tu mala utópia ako špeciálna verzia mesianistickej vízie centrálnu postavu. To v skutočnosti platí aj pre Karla Marxa, až na to, že Marx vystupoval proti utópii a nikdy sa o nej na rozdiel od jej veľkých tvorcov pozitívne nevyjadril... [...]

Renesančný človek si uvedomuje svoju silu, začína sa oslobodzovať z pút prírody a ovládať ju. Nová veda a nový životný pocit viedli v priebehu nasledujúcich storočí k objavovaniu sveta, k novej technike a priemyslu a k ovládnutiu sveta. V 17. a 18. storočí vrcholí nový humanizmus. Západné myslenie sa sústreďuje na človeka, ľudstvo a ľudskosť. V náboženskom cítení nastupujú deistické koncepcie, hoci je náboženský zážitok ako realita rovnako silný ako v 13. storočí. Americký historik Carl L. Becker právom zdôraznil, že 18. storočie nebolo menej nábožensky založené ako 13. storočie, aj keď vyjadrovalo náboženské prežívanie inou rečou a inými výrazmi.

Zdalo sa, že sa s 19. storočím priblížil vek plnosti: nový človek, ktorý dozrieval od konca stredoveku až po 19. storočie. Vek plnosti mal priniesť človeka, ktorý ovláda prírodu, odstráni vojnu, ktorý vytvorí materiálny blahobyť - ako predpoklad rozvoja človeka. Zdalo sa, že v 19. storočí sa naplnili mesianistické vízie o dobrej, ľudskej spoločnosti. Až do prvej svetovej vojny ovládala európsku časť ľudstva viera v naplnenie týchto nádejí a predstáv. Tieto od čias prorokov až dovedy nikdy nestratili silu a vplyv.

Čo sa medzičasom stalo? Čo sa stalo so západným človekom za posledných šesťdesiat rokov? Boli tu dve svetové vojny, neľudský Hitlerov systém a stalinizmus a je tu

bezprostredné nebezpečenstvo totálneho vyhubenia ľudstva. Zatiaľ čo človek po stáročia veril v budúcnosť ľudstva, od roku 1914 sa takmer vzdal nádeje.

Hovoril som o zrode novej spoločnosti. Takmer by som povedal, že sa človek 20. storočia javí ako mŕtvo narodené dieťa. Čo sa stalo, že v okamihu, keď sa zdalo, že človek stojí na vrchole svojich historických snažení, zrejme vo všetkom zlyhal?

Vieme čosi o vývoji, ktorý k tomu viedol. To, čo sa začalo v 19. storočí, pokračovalo v storočí dvadsiatom so stále väčšou intenzitou a čoraz rýchlejšie: rast moderného priemyselného systému viedol k zvyšujúcej sa produkcii a k vystupňovanému konzumnému správaniu. Človek sa stal zberateľom a konzumentom. Centrálnym zážitkom jeho života sa stalo viac a viac: *Mám, používam*, a stále menej: *Som*. Pritom sa prostriedky, totiž hmotný blahobyť, produkcia a vytváranie statkov, stali účelom, i keď neboli ničím iným, len prostriedkami na lepší život, ktorý by bol viac hodný človeka.

Prirodzené putá solidarity a spoločenstva zanikli a nové sa nenašli. Moderný človek je sám a stiesnený. Je slobodný, ale zároveň sa tejto slobody bojí. Ako to formuloval francúzsky sociológ Émile Durkheim, žije v anomálii. Je poznačený rozštiepenosťou alebo zvrhlosťou, ktorá z neho nerobí individuum, ale atóm, neindividualizuje ho, ale ho atomizuje. "Atóm" a "individuum" znamenajú vlastne to isté; prvé slovo pochádza z gréčtiny, druhé z latinčiny. Avšak význam, ktorý nadobudli v našom jazyku, je protikladný. Moderný človek dúfal, že sa stane individuum, v skutočnosti sa z neho stal sem a tam pohadzovaný, stiesnený atóm.

Kategórie priemyselného systému sú bilancia, kvantifikácia a účtovníctvo. Stále sa pýtame: Čo sa oplatí? Čo prináša zisk? Takéto otázky sú v oblasti priemyselnej produkcie nevyhnutné. Ale princíp účtovníctva, profitu a bilancie sa preniesol aj na človeka a z oblasti hospodárstva sa rozšíril na ľudský život vôbec. Človek sa stáva podnikom: jeho kapitálom je život a jeho úlohou je investovať tento kapitál čo najlepšie. Ak dobre investoval, má úspech. Ak svoj život investuje zle, je neúspešný. Tak sa sám človek stáva vecou. Nemôžeme sa však klamať: keď sa človek stane vecou, je mŕtvy, aj keď - z biologického hľadiska - ešte žije. Ak je však človek duševne mŕtvy, aj keď fyziologicky ešte žije, je vydaný napospas úpadku a stáva sa nebezpečným - nebezpečným pre seba a nebezpečným pre iných.

Ľudia 19. storočia sa určite podstatne odlišujú od ľudí 20. storočia. Človek 19. storočia bol individualista; bol zvyknutý poslúchať autoritu alebo proti nej rebelovať. Román Samuela Buttlera *Cesta tela* je dobrou ilustráciou rebélie človeka 19. storočia, ktorý bojoval proti autorite rodiny a štátu. Človek 19. storočia cítil morálnu povinnosť sporiť a zbierať. Ako to často býva, mala aj táto morálna idea základ v metóde produkcie spoločnosti 19. storočia. Bolo dôležité akumulovať kapitál.

Niektoré vlastnosti, ktoré v 19. storočí hrali dôležitú úlohu, sa v 20. storočí čoraz viac kritizovali. Teraz už nejde primárne o vzájomnú konkurenciu ani o antagonizmus vychádzajúci z ducha konkurencie. Práve naopak, ľudia sa stávajú tímom, dobre naolejovanou skupinou, ktorá spolupracuje bez trenia, lebo veľké podniky môžu fungovať len takto. Moderný priemysel a hospodárstvo sa fakticky vyvinuli tak, že predpokladom ich fungovania je človek, ktorý sa stane spotrebiteľom, ktorý má čo najmenej individuality a je pripravený poslúchať anonymnú autoritu, pričom podlieha ilúzii, že je slobodný a nepodlieha žiadnej autorite.

Moderný človek hľadá útočisko takpovediac u veľkej mamy - u podniku alebo štátu - a stáva sa večným dojčaťom, ktoré ale nikdy nemôže byť spokojné, lebo nerozvíja svoje schopnosti ako človek. To, že nie je šťastný, videli už v 18. storočí vo Francúzsku. Slová na opísanie tohto stavu sú aj preto príznačne francúzske: hovoríme o *la maladie du siècle* a o *la malaise*, aby sme označili chorľavosť vo svete, ktorý sa stále viac atomizuje a je čoraz nezmyselnejší.

Ako ukázal Émile Durkheim, je príznačné, že aj samovražda ako masový fenomén súvisí s touto atomizáciou a stratou zmyslu ľudskej existencie.

b) **Odcudzenie ako choroba moderného človeka.** Chcel by som sa trochu podrobnejšie venovať tomu, čo je podľa môjho názoru rozhodujúcim bodom tejto choroby, choroby storočia. Kľúčovým momentom choroby, ktorou trpí moderný človek, je odcudzenie. Potom, čo sa pojem *odcudzenie* na desaťročia dostal do zabudnutia, stáva sa v poslednom čase znova populárnym. Používali ho Hegel a Marx a možno právom povedať, že filozofia existencializmu je v podstate vzburou proti rastúcemu odcudzeniu človeka v modernej spoločnosti.

Čo je to vlastne odcudzenie? V našej západnej tradícii hralo to, čo sa pod odcudzením myslí, dôležitú úlohu, pravdaže nie pod pojmom *odcudzenia*, ale pod pojmom *modloslužobníctva*, ako ho používali proroci. Mnohí ľudia naivne predpokladajú, že rozdiel medzi modloslužobníctvom a monoteistickou vierou v jedného pravého Boha je len kvantitatívny: pohanovia mali veľa bohov, zatiaľ čo monoteisti veria len v jedného Boha. No to nie je podstatný rozdiel. Podľa prorokov starého zákona je modloslužobník človek, ktorý zbožňuje dielo vlastných rúk. Vezme si kúsok dreva, z jednej časti si spraví oheň, aby si napríklad upiekol koláč, z druhej časti vyreže figúrku, aby ju mohol zbožňovať. Predsa však to, čo zbožňuje, sú veci; tieto veci majú nosy, no necítia, majú uši a nepočujú, majú ústa a nehovoria.

Čo sa deje pri modloslužbe? Ak ju chápeme tak, ako ju chápalo myslenie prorokov, potom sa deje presne to, čo sa podľa Freuda deje pri prenose. Podľa mojej mienky je prenos, ako ho poznáme z psychoanalýzy, formou modloslužby: človek prenáša zážitok vlastných činností alebo skúseností - svojho milovania, myslenia - na objekt mimo seba. Tým objektom môže byť človek alebo aj vec z dreva či z kameňa. Ak si človek vytvorí takýto vzťah prenosu, vzťahuje sa k sebe samému len prostredníctvom podriadenia sa objektu, na ktorý preniesol svoje ľudské funkcie. Milovať odcudzeným, modloslužobným spôsobom potom znamená: Milujem len vtedy, ak sa podriadujem modle, na ktorú som preniesol celú svoju schopnosť milovať. Alebo: som dobrý len vtedy, ak sa podriadim modle, na ktorú som preniesol svoju dobrotu. Tak je to s múdrosťou, silou, so všetkými ľudskými vlastnosťami.

Čím mocnejšia je modla, t.j. čím viac na ňu prenášam to, čím som, tým viac som na ňu odkázaný, pretože som stratený, keď ju stratím. Prenos v psychoanalýze funguje v podstate rovnako. Prirodzene, tu ide skôr o prenos na otca či matku, pretože v nich dieťa vidí tých, na ktorých prenáša vlastné skúsenosti. Podstatná nie je skutočnosť, že dieťa čosi prenáša na otca a matku, ale zážitok prenosu samého, keď si nezrelý človek hľadá modlu. Ak našiel modlu, ktorú môže zbožňovať celý život, nemusí si zúfať. To je podľa mňa jeden z dôvodov, prečo toľko ľudí tak rado chodí k psychoanalytikovi alebo

prečo si celé spoločnosti volia takzvaných vodcov, ktorí sú rovnako prázdni a nemí ako antické modly, ale tiež podnecujú ľudí k prenosu, aby si ich k sebe pripúťali.

V modernej spoločnosti samozrejme neexistuje žiaden Baal ani Aštarta. Keďže zvyčajne zamieňame názvy s vecami, príliš radi si nahovárame, že veci neexistujú, ak sa ich názvy už neobjavujú. V skutočnosti dnes žijeme v spoločnosti, ktorá je v porovnaní s predchádzajúcimi storočiami oveľa pohanskejšia a modloslužobnickejšia.

Aj u Hegela a Marxa znamená *odcudzenie* to, že človek stráca seba a prestáva prežívať seba ako centrum vlastnej činnosti. Človek má mnoho a používa mnoho, ale je málo: ["Čím menej si, čím menej vyjadruješ svoj život, o to viac máš o to väčší je tvoj zvonkajštný život, o to viac zhromažďuješ tvoje odcudzené bytie." ((*Ekonomicko-filozofické rukopisy* (1844), MEGA, I, 3, S. 130 = MEW Erg. I., S. 549f.))] Človek nie je len málo, je ničím, pretože ho ovládajú okolnosti a veci, ktoré sám utvoril. Je čarodajníkovým učňom, Golemom. Moderného človeka ovláda dielo jeho rúk. On sám sa stáva vecou. Nie je ničím, ale cíti sa veľkým, keď sa cíti byť zjednotený so štátom, výrobou, podnikom. Nie je ničím, no predsa si myslí, že je všetkým.

Moderný človek sa konštituuje prostredníctvom vecí, ktoré tvorí. Na ilustráciu príklad zo všedných dní: Keď zbadáme po prvýkrát v skutočnosti niekoho, koho poznáme z televízie, povieme: "Ten vyzerá presne ako v televízii." Realita je totiž televízny obraz a s touto realitou porovnávame človeka, ako ho vnímame v skutočnosti. Ak vyzerá tak, ako ho poznáme z televízie, skutočnosť vnímame dobre. Realita spočíva vo vonkajšej veci a skutočný človek je len tieňom tejto skutočnosti.

Vnímanie skutočnosti sa u moderného človeka zásadne líši od vnímania ľudí v rozprávke [Hansa Christiana Andersena] o cisárových nových šatách. Cisár je v skutočnosti nahý, ale každý okrem malého chlapca si myslí, že vidí neobyčajné šaty. Všetci sú už dopredu presvedčení, že cisár musí mať krásne šaty [takže popru svoje vnímanie, podľa ktorého je cisár nahý, a každý sa podriaďuje obrazu, ktorý má o cisárovi]. Tento jav, vidieť šaty cisára, aj keď je nahý, tu existoval už po stáročia. Tak sa najhlúpejší ľudia mohli stať vladármi. Vyvolali presvedčenie, že sú múdri - a kým museli dokázať svoju múdrosť, bolo už väčšinou neskoro.

V rozprávke o cisárových nových šatách cisár ešte stále existuje. Problém je v tom, že je v skutočnosti nahý, všetci však myslia, že má na sebe šaty. Naproti tomu dnes už neexistuje ani cisár. Dnes je človek skutočný, len ak stojí niekde vonku. Konštituuje sa až prostredníctvom vecí, vlastníctva, sociálnej roly, ako žijúci človek však skutočný nie je.

Najdramatickejším a najhroznejším symbolom odcudzenia sú jadrové zbrane. Sú dielom človeka. Sú skutočne vyjadrením jeho najväčších intelektuálnych výkonov, a predsa nás ovládajú. Je otázne, či ich ešte ovládame. My, žijúci ľudia, ktorí chceme žiť, stávame sa bezmocnými, aj keď zdanlivo všemohúcimi. Myslíme si, že vládžeme, a predsa sme ovládaní - nie tyranom, ale vecami, okolnosťami. Stali sa z nás ľudia bez vôle a bez cieľa. Hovoríme o pokroku a budúcnosti, aj keď v skutočnosti nikto nevie, kam ide, nikto nevie povedať, kam to všetko smeruje, a nikto nemá cieľ.

V 19. storočí sa mohlo povedať: Boh je mŕtvy. V 20. storočí sa musí povedať: Človek je mŕtvy. Dnes platí heslo: "Človek je mŕtvy, nech žije vec!" "Človek je mŕtvy, nech žije jeho produkt!" Asi neexistuje hroznejší príklad tejto novej neľudskosti ako

myšlienka neutrónovej bomby, na ktorej sa v súčasnosti pracuje. Čo spraví neutrónová bomba? Zničí všetko živé a všetko neživé - veci, domy, ulice - nechá nedotknuté. [...]

c) **Ľahostajnosť ako nová podoba zla.** Ak vezmeme do úvahy odcudzenie, stratu kontroly nad sebou a ovládnutosť človeka vecami a okolnosťami, ktoré sám vytvára, potom môžeme povedať, že sa pojem zla zásadne zmenil.

Predtým platilo: Zlo je ľudské. Všetci sme zločinci a všetci sme zároveň svätci. Každý z nás je dobrý a každý z nás je zlý. A práve preto, že je zlo aj ľudské, môžeme ho chápať, pokiaľ vidíme zlo, ktoré je aj v nás. To je tiež - alebo by mala byť - jedna z najdôležitejších schopností psychoanalytika: že sa nezľakne zla v inom človeku, pretože zažíva zlo v sebe ako čosi ľudské.

To, čo sa odohráva dnes, je čosi podstatne iné. Zlo už neexistuje ako protiklad dobra, ale skôr ide o akúsi novú neľudskosť: ľahostajnosť, úplné odcudzenie sa životu. Túto novú neľudskosť by som chcel ilustrovať na dvoch fenoménoch: na fenoméne Eichmann a na fenoméne atómovej stratégie.

Adolf Eichmann nepôsobí dojmom mimoriadne zlého človeka, skôr je úplne odcudzený. Je to byrokrat, ktorý nerobí veľké rozdiely medzi zabíjaním a starostlivosťou o malé deti. Život pre neho úplne prestal byť niečím živým. On organizuje. Organizovanie sa stáva samoúčelom či už pri tom ide o zlaté zuby zavraždených ľudí, alebo o organizovanie vlakov alebo ton uhlia. To všetko mu je úplne ľahostajné. Keď sa Eichmann obhajuje a poukazuje na to, že je len byrokrat a v skutočnosti len reguloval vlaky a vypracovával cestovné poriadky, má tak trochu pravdu. Myslím, že v každom z nás je dnes kúsok Eichmanna.

Eichmannova argumentácia sa vôbec veľmi neodlišuje od uvažovania, aké dnes proponujú atómoví stratégovia. Ako príklad citujem amerického atómového стратега Hermana Kahna. Kahn hovorí, že ak počas prvých troch dní atómovej vojny príde o život 60 miliónov Američanov, je to znesiteľné, ak by to ale bolo 90 miliónov, je to priveľa. Tu ide o takú istú kalkuláciu, takú istú bilanciu života a smrti, akú zažíval Eichmann, keď viedol ľudí na jatky. Práve tento pán Kahn povedal niečo hrozné, čo mimoriadne dobre vysvetľuje to, o čom tu hovorím. Povedal totiž [pred nižším oddelením *Spojeného výboru pre atómovú energiu*, 26. júna] a aj napísal [On Thermonuclear War, 1960, s. 47] tieto slová: "Je síce pravda, že vojna je niečo strašné. Ale aj mier je strašný. A tak je len otázkou kalkulácie, o čo strašnejšia je atómová vojna ako mier." Keď sa ho potom zopár novinárov pýtalo, ako to vlastne myslel, povedal to, čo by väčšina ľudí nemala odvahu povedať: "Čo vlastne chcete? V podstate nikto nie je šťastný. O čo teda ide?" [H. Kahn vo vydaní *San Francisco Chronicle* z 27. Marca 1961.]

Z klinického hľadiska by sme človeka, ktorý so všetkou vážnosťou tvrdí, že sa musí najprv vyrátať, o koľko strašnejšia je vojna ako mier, považovali za ťažko depresívneho. Predpokladali by sme, že sa len pomocou takýchto aktivít chráni pred samovraždou. Vlastne by sme museli povedať, že je blázon a že ho môžeme len ľutovať. To najstrašnejšie je pravdaže to, že tak ako on myslia milióny ľudí. Tento postoj odľudšteného človeka, človeka, ktorému je všetko jedno, človeka ktorý nie je strážcom svojho brata, dokonca ani svojim vlastným strážcom - takýto postoj charakterizuje moderného človeka.

d) **Alternatíva: Renesancia humanizmu.** Je tvárou v tvár chorobe moderného človeka možná nejaká budúcnosť? Myslím, že odpovedať sa dá len v zmysle alternatívy. Tu musím najprv niečo poznamenať. Ak sa hovorí o zákonitostiach v individuálnom a spoločenskom živote, zvyčajne to nie sú lineárne kauzálne rady typu A spôsobuje B. Tento spôsob determinizmu je zvyčajne nesprávny. Väčšinou sa však dá povedať: A môže viesť k dvom, trom alternatívam, a len k týmto, a nie k iným. Môžeme určiť a vyjadriť, že za daných podmienok sú možné len určité, počtom obmedzené alternatívy. Niekedy sú len dve, inokedy ich je viac. Nechcem byť prorokom, ale myslím, že pre moderného človeka a človeka na tejto Zemi vôbec dnes existuje len alternatíva medzi barbarstvom a renesanciou humanizmu.

Možno je pravda to, o čom sú presvedčení niektorí vedci, že totiž na základe súčasnej ničivej sily atómových zbraní ani nenastane obdobie barbarstva, ale jednoducho pôjde o vykynoženú ľudskú rasu a všetkého živého. Ak k tomu nepríde, potom je tu možnosť, že nastane obdobie barbarstva, diktatúry tých, čo prežijú atómovú vojnu. Tí, čo prežijú, nastolia svetovú diktatúru, v ktorej sa stratia všetky hodnoty západnej tradície a ktorá bude diktatúrou robotov nad robotmi.

Inú možnosť vidím v tom, že sa zrodí ľudskosť, ktorá sa mala zrodiť na konci 19. storočia. To predpokladá, že ľudia nahliadnu fyzické, ale predovšetkým duchovné nebezpečenstvo, do ktorého ich privedie završené odcudzenie. Toto nahliadnutie sa dá porovnať s nahliadnutím v terapii jednotlivcov: musíme si najprv uvedomiť, kto sme, čo nás poháňa a kam chceme ísť. Myslím, že renesancia humanizmu je možná, lebo sú dané všetky jej predpoklady. Materiálne predpoklady sú dané, stôl môžeme prestrieť pre všetkých, žiadna časť ľudskej rasy nemusí byť od neho vylúčená. Po prvý raz sa idea jednotného ľudstva stala realitou. Historicky veľmi krátky čas už človek nemusí väčšiu časť svojich síl venovať zháňaniu potravy ako zvieratá, ale môže chápať rozvoj svojich síl ako samoučel - taká je skutočnosť. Predpoklady toho, že cieľom bude znova vývoj zrelého, tvorivého, milujúceho a rozumného človeka a že tomuto cieľu bude ako prostriedok podriadené všetko ostatné, sú dané.

Pretože som aj dnes socialista, ako som bol vždy, myslím si, že nová forma spoločnosti bude forma humanistického socializmu, ktorá sa odlišuje ako od existujúceho kapitalizmu, tak aj od sfaľšovania socializmu, ktoré sa nazýva sovietsky komunizmus. Pravdaže, otázka je, koľko času ešte máme, aby sme prišli k rozumu a zmenili smer.

Ralph Waldo Emerson pred sto rokmi povedal: "Veci sú v sedle a jazdia na nás." Chcem upozorniť na zmenu, ktorú tu Emerson vyjadruje. Luther si ešte kládol otázku, či diabol sedí v sedle a ovláda ľudstvo. Diabol bol zlom a - ako už ukázal - zlo bolo ešte ľudské. Nám už dnes nejde o to, či nás ovláda diabol. Náš problém je v tom, že nás ovládajúveci. Veci a okolnosti, ktoré sme vytvorili. V nadväznosti na Emersonove slová by sa dalo povedať: Moderný človek má budúcnosť len vtedy, ak sa znovu posadí do sedla.

Z nemeckého originálu *Humanismus als Überlebenschance*, in: E. From: *Humanismus als reale Utopie Der Glaube an den Menschen*. München, Wilhelm Hegne Verlag 1996 preložila *Katarína Ivančová*.